

СОЦІАЛЬНІ Й ПРАВОВІ НОРМИ: СПІЛЬНІ ТА ВІДМІННІ РИСИ У ВПЛИВІ НА ПРАВОСВІДОМІСТЬ ЛЮДИНИ

SOCIAL AND LEGAL NORMS: COMMON AND DIFFERENT FEATURES IN INFLUENCE ON HUMAN LEGAL AWARENESS

Качмарський І.О., здобувач кафедри права та публічного управління

ЗВО «Університет Короля Данила»

ORCID ID: 0009-0001-5315-472X

У представленій статті здійснено детальний аналіз впливу соціальних і правових норм на формування правосвідомості людини. Встановлено, що правосвідомість є складною та багатовимірною концепцією, яка виступає предметом численних наукових дискусій. Зокрема, наголошується, що справжній зміст правосвідомості розкривається у процесі конкретної правової поведінки особистості, яка демонструє ставлення людини до права як до соціального регулятора. У статті визначено, що хоча соціальні та правові норми мають спільну функцію – регулювання суспільних відносин, вони суттєво відрізняються за своїми механізмами впливу, характером походження та способами реалізації. Правові норми характеризуються формалізацією, вони закріплюються у законодавчих актах, кодифікуються та забезпечуються державними примусовими заходами, створюючи формальні межі дозволеної поведінки. Соціальні ж норми виникають у процесі взаємодії індивідів у соціальному середовищі, ґрунтуються на традиціях, культурних цінностях, моральних та релігійних переконаннях, та забезпечуються переважно через механізми неформального соціального контролю, такі як громадська думка, моральна оцінка поведінки, звичаї та традиції. Особлива увага приділяється процесу інтеграції соціальних та правових норм, яка є передумовою формування високої правової свідомості особистості. Така свідомість характеризується не лише знанням правових норм, але й глибоким морально-етичним усвідомленням, що дозволяє особистості не просто формально дотримуватися законів, а внутрішньо приймати і підтримувати правовий порядок. Автори статті підкреслюють, що гармонійне співіснування соціальних і правових норм є критично важливим для забезпечення безконфліктної реалізації індивідуальних прав і обов'язків, сприяє розвитку правової культури громадян та підтримує стабільність суспільного порядку. Отже, дослідження доводить необхідність підтримки балансу між формальними (правовими) та неформальними (соціальними) регуляторами, що дозволяє формувати ефективну правосвідомість громадян, позитивно впливати на суспільну поведінку, знижувати рівень правопорушень та сприяти загальному прогресу суспільства.

Ключові слова: правосвідомість, правова поведінка, соціальні норми, правові норми, регулювання суспільних відносин, законодавство, моральні орієнтири, правова культура, соціальний контроль, інтеграція норм, суспільний порядок.

The presented article provides a detailed analysis of the influence of social and legal norms on the formation of human legal consciousness. It establishes that legal consciousness is a complex and multidimensional concept that is the subject of numerous scholarly discussions. In particular, the article emphasizes that the true essence of legal consciousness is revealed through specific legal behaviors that demonstrate an individual's attitude towards law as a social regulator. The article identifies that although social and legal norms share a common purpose—regulating social relations—they differ significantly in their mechanisms of influence, origins, and methods of implementation. Legal norms are characterized by formalization; they are enshrined in legislative acts, codified, and enforced through state coercive measures, thereby creating formal boundaries for permissible behavior. Conversely, social norms emerge through interactions among individuals within social contexts and are rooted in traditions, cultural values, moral and religious beliefs, and are predominantly enforced through informal mechanisms of social control, such as public opinion, moral judgment, customs, and traditions. Special attention is given to the integration of social and legal norms, which serves as a prerequisite for the development of a high level of individual legal consciousness. Such consciousness encompasses not only knowledge of legal norms but also their profound moral and ethical comprehension, enabling individuals not merely to formally observe laws but to internally accept and uphold the legal order. The authors emphasize that harmonious coexistence of social and legal norms is critically important for ensuring the conflict-free realization of individual rights and obligations, fostering the development of citizens' legal culture, and maintaining societal stability. Thus, the study underscores the necessity of maintaining a balance between formal (legal) and informal (social) regulators, which facilitates the formation of effective legal consciousness among citizens, positively impacts social behavior, reduces the level of legal violations, and contributes to the overall progress of society.

Key words: legal consciousness, legal behavior, social norms, legal norms, regulation of social relations, legislation, moral guidelines, legal culture, social control, integration of norms, social order.

Актуальність теми. Правосвідомість людини формується під впливом безлічі факторів, серед яких особливе місце посідають соціальні та правові норми. Незважаючи на те, що обидві групи норм спрямовані на регулювання поведінки та встановлення стандартів суспільних відносин, вони мають як спільні, так і відмінні риси, що впливають на формування правосвідомості.

Аналіз досліджень і публікацій. Соціальні та правові норми, а також правосвідомість людини і їх взаємозв'язок, були предметом дослідження таких науковців: О. Барабаш, П. Рабінович, Г. Клімова, М. Кельман, О. Гольцова, І. Сердюк, І. Луцький, І. Ковальова, В. Котюк, О. Сидоренко.

Метою статті є аналіз спільних та відмінних рис соціальних і правових норм і їх впливу на формування правосвідомості людини, що сприятиме розробці рекомендацій для підвищення ефективності правового виховання та розвитку правової культури в сучасному суспільстві.

Результати дослідження. Як відзначає О. Барабаш, серед науковців немає єдиного підходу до визначення

поняття «правосвідомість». Наприклад, П. М. Рабінович трактує правосвідомість як систему понять, поглядів, уявлень і почуттів щодо чинного чи бажаного юридичного права та діяльності, пов'язаної з ним [1; 2, с. 79].

Г. П. Клімова виділяє у складі правосвідомості раціонально-ідеологічний, емоційно-психологічний та настановчо-поведінковий компоненти. На думку Г. П. Клімової, реальний зміст правосвідомості суб'єктів виявляється саме через їхню правову поведінку. Саме тому вона виділяє в структурі правосвідомості поведінкові компоненти, що включають правові настанови, які разом формують ціннісну орієнтацію суб'єктів та їхню готовність діяти в сфері правового регулювання. Правова настанова та поведінка невід'ємно пов'язані, а їхні стійкі стереотипи є необхідним елементом правосвідомості як окремої людини, так і суспільства в цілому [1; 3, с. 38].

Вважаємо, що підхід П. М. Рабіновича до визначення правосвідомості як системи понять, уявлень, поглядів і почуттів щодо юридичного права чудово демонструє її багатовимірність. Це визначення дозволяє врахувати як

раціональні, так і емоційні аспекти сприйняття права, що є важливим для розуміння того, як норми права соціальні норми впливають на поведінку людини.

З іншого боку, визначення Г. П. Клімової, яка виділяє раціонально-ідеологічний, емоційно-психологічний і настановчо-поведінковий компоненти правосвідомості, підкреслює, що справжній зміст правової свідомості проявляється через правову поведінку. На нашу думку, саме взаємозв'язок правової настанови та конкретних дій є ключовим елементом, який відображає глибину внутрішнього стану суб'єкта. Стійкі стереотипи, що формуються на основі цих компонентів, стають основою для реального застосування правових знань і принципів у повсякденному житті. Тому, інтеграція підходів Рабіновича і Клімової дає можливість отримати більш повне розуміння правосвідомості, адже вона охоплює як інтелектуальне сприйняття права, так і його практичне втілення через поведінку. Це, вважаємо, є особливо важливим для формування високої правової культури як на рівні окремої особистості, так і в суспільстві в цілому.

Професор М. Кельман та О. Мурашин вважають, що правосвідомість є формою суспільної свідомості, яка охоплює погляди, почуття, емоції, ідеї, теорії та уявлення, що визначають ставлення людини, соціальних груп і суспільства загалом до чинного чи бажаного права та пов'язаної з ним діяльності. Вони підкреслюють її значний вплив на організацію суспільного життя, пояснюючи це тим, що правосвідомість інтегрована в механізм правового регулювання як засіб впливу на суспільні відносини. Особлива риса цієї складової полягає в тому, що її роль не обмежується конкретною стадією правового впливу, а проявляється на всіх етапах механізму правового регулювання [4, с. 354-355]. На нашу думку, позиція професора М. Кельмана та О. Мурашина є надзвичайно переконливою, адже вона підкреслює, що правосвідомість – це не просто сукупність уявлень та емоцій, а інтегральна частина механізму правового регулювання, що впливає на всі етапи суспільного життя. Такий підхід дозволяє усвідомити, що формування правосвідомості є фундаментальним чинником для забезпечення ефективного впровадження правових норм і для стабільного розвитку суспільства. Інтеграція правових аспектів з переконаннями, ідеями та емоціями сприяє створенню цілісної правової культури, яка допомагає людям не лише розуміти свої права і обов'язки, але й активно брати участь у житті держави. Це, на мою думку, відкриває перспективи для побудови справедливого і гармонійного суспільного порядку, де право служить інструментом впливу на суспільні відносини на всіх рівнях.

В межах дослідження розглянемо сутність соціальних і правових норм, їхню роль у регулюванні суспільних відносин та вплив на поведінку людей.

О. Гольцова вважає, що соціальні норми є загальними правилами, які відображають потреби суспільного життя та відіграють ключову роль у діяльності людей. Вона підкреслює, що соціальні норми – це не лише орієнтир для поведінки, а й вимоги, які суспільство висуває до особистості, вказуючи, як слід діяти у певних ситуаціях. Основна мета застосування соціальних норм – упорядкування суспільних відносин через регулювання людської діяльності. У цьому контексті будь-яка соціальна норма виконує функцію оцінки поведінки та засіб контролю з боку суспільства. Норми є необхідною умовою будь-якої практичної діяльності людини. На думку дослідниці, суть соціальних норм полягає у вимогах, що адресуються людині та регулюють її суспільне життя. Норма визначає, якою має бути поведінка особистості відповідно до очікувань суспільства [5, с. 55].

Соціальні норми, будучи узагальненими правилами, формуються під впливом історичних, культурних і моральних чинників. Вони охоплюють широкий спектр

людської діяльності, визначаючи загальні принципи взаємодії в суспільстві.

Правові норми, у свою чергу, є частиною соціальних норм, проте мають чітко визначений зміст, закріплені у законодавчих актах, та забезпечуються примусовою силою держави. На відміну від соціальних норм, які можуть базуватися на традиціях, звичаях і моральних уявленнях, правові норми мають офіційний характер і передбачають відповідальність за їх порушення.

За словами І. Сердюка, правова норма є класичним прикладом нормативного припису, втіленням державного веління і центральною категорією права. Він підкреслює, що логічне уточнення поняття правової норми відбувається через її встановлення державою, що гарантує її авторитетність, загальнообов'язковість та можливість примусового забезпечення [6, с. 130].

Можемо говорити, що правові норми і соціальні норми є взаємодоповнюючими елементами механізму соціального регулювання. У багатьох випадках соціальні норми стають основою для формування правових норм, адже право часто відображає загальноприйняті цінності та стандарти поведінки в суспільстві. Водночас, правові норми можуть впливати на соціальні, формуючи уявлення про допустимість певних дій та встановлюючи обов'язкові рамки для взаємодії між громадянами. Ідеально, обидва типи норм повинні гармонійно доповнювати один одного, сприяючи стабільності та розвитку суспільних відносин. Проте, коли соціальні норми суперечать вимогам права, можуть виникати конфлікти, що потребують узгодження.

Провідний науковець І.М. Луцький зазначав у своїх дослідженнях, що у Конституції України, морально-етичні та релігійні норми висвітлені у повному обсязі. Вони регламентують і забезпечують державні гарантії у дотриманні соціальних прав та свобод людини, права на свободу віросповідань. У Конституції визначаються поняття моральності суспільства та моральної шкоди, що засвідчує проникнення поняття моралі в усі сфери суспільно-політичних відносин [7]. Вважаємо, що Конституція України, яка охоплює морально-етичні та релігійні норми в повному обсязі, має вирішальне значення для встановлення правового порядку, що враховує не лише формальні аспекти права, але й глибокі моральні та етичні цінності суспільства. Це забезпечує державні гарантії дотримання соціальних прав і свобод, включаючи право на свободу віросповідання. Інтеграція понять моральності суспільства та моральної шкоди в основному законі свідчить про те, що моральність проникає у всі сфери суспільно-політичних відносин, сприяючи формуванню гармонійного, справедливого і стабільного суспільства. Такий підхід створює міцну основу для забезпечення довіри громадян до державних інституцій і підтримує процеси соціального розвитку в країні.

Ще одним прикладом є сімейне виховання. Традиції поваги до старших і взаємодопомоги, що є соціальними нормами, поєднуються з правовими нормами, що регулюють сімейні відносини. Така інтеграція формує у дітей розуміння важливості дотримання як моральних, так і юридичних стандартів у родинному середовищі та в суспільстві загалом.

Іншим прикладом є участь громадян у виборчому процесі. Соціальні норми, які підкреслюють важливість громадянської відповідальності та активної участі, взаємодіють із правовими нормами, що гарантують право голосу та встановлюють процедури проведення виборів. Це сприяє формуванню правової свідомості, орієнтованої на демократичні цінності та законність.

Нарешті, у сфері захисту прав людини соціальні норми, засновані на загальнолюдських цінностях (гідність, рівність), поєднуються з правовими нормами, що встановлюють та гарантують права і свободи. Це забезпечує цілісне формування правової свідомості, яка під-

тримує як моральні, так і юридичні стандарти в суспільстві.

Спільною характеристикою соціальних та правових норм є те, що головним завданням є формування у кожної особистості наступних якостей: здобуття та правильне розуміння основних правових приписів; внутрішня впевненість у непорушності прав і свобод інших; глибока повага до права, законів, правопорядку та законності; вміння самостійно застосовувати набуті знання на практиці, узгоджувати щоденну поведінку зі своїм баченням реальності та правовими принципами; розвиток поведінкових навичок, зокрема в умовах конфліктних правових ситуацій; і рішуче непримириме ставлення до порушення будь-яких правових норм [8, с. 235-236]. Ці якості є ключовими для формування не лише високої правової культури, але й загальної морально-етичної орієнтації суспільства. Вони сприяють підвищенню рівня відповідальності громадян, стимулюють дотримання законодавства та створюють основу для гармонійної взаємодії між усіма суб'єктами суспільних відносин. Завдяки цьому забезпечується стабільність суспільства, запобігаються соціальні конфлікти, а також створюється сприятливе середовище для сталого розвитку держави. Тому, формування в особистості цих якостей виступає невід'ємною складовою успішного функціонування правової держави, де соціальні та правові норми гармонійно співіснують і взаємно доповнюють один одного.

У сфері освіти та навчання соціальні норми, що підкреслюють важливість здобуття знань, дисципліну та інтелектуальний розвиток, поєднуються з правовими нормами, які гарантують право на освіту та рівний доступ до навчальних можливостей. Це сприяє формуванню правосвідомості серед учнів і студентів, які усвідомлюють свої права та обов'язки в освітньому процесі. Аналогічно, у трудових відносинах соціальні норми, що регулюють взаємоповагу, справедливість та етичні стандарти на робочому місці, гармонійно співвідносяться з правовими нормами, які визначають умови праці, оплату та безпеку, формуючи правосвідомість працівників, здатних захищати свої інтереси. Нарешті, у галузі цифрової етики та кібербезпеки соціальні норми, що визначають етикет поведінки в мережі і повагу до конфіденційності, поєднуються з правовими нормами, які регулюють захист персональних даних і боротьбу з кіберзлочинністю, формуючи правосвідомість користувачів щодо їхніх прав і обов'язків у цифровому середовищі.

Вважаємо за необхідне також відзначити, що хоча соціальні і правові норми мають спільну мету – регулювання суспільних відносин, – їхній вплив на правосвідомість відрізняється за механізмами, формами реалізації та джерелами виникнення.

Форми реалізації правових норм можна класифікувати на кілька груп. По-перше, існує реалізація через правовідносини, коли норми застосовуються безпосередньо в конкретних ситуаціях з дотриманням обов'язкових юридичних процедур. По-друге, правові норми реалізуються через судову систему, де їх порушення призводить до застосування санкцій у вигляді штрафів, позбавлення волі та інших заходів примусу. По-третє, адміністративне примушення також є важливою формою реалізації, коли за недотримання норм встановлено адміністративну відповідальність. За словами В.О. Котюка [9, с. 97], правові норми завжди реалізуються комплексно, через поєднання формальних процедур та неформальних механізмів суспільного контролю.

Форми реалізації соціальних норм охоплюють як неформальні, так і інституційні механізми впливу на поведінку осіб у суспільстві. До неформальних механізмів належать моральне схвалення або осудження, соціальний контроль через традиції та звичаї, а також виховні практики, які забезпечують передачу культурних та етичних цін-

ностей від покоління до покоління. За даними Сидоренка [10], соціальні норми реалізуються через неформальні засоби суспільного контролю, що впливають на поведінку через реакцію громади. Тому можемо говорити, що реалізація правових норм характеризується формальністю, обов'язковістю та примусовими механізмами контролю. Такі норми застосовуються через правовідносини, судову систему і адміністративне примушення, що гарантує їхню універсальність та стабільність. На відміну від них, реалізація соціальних норм відбувається переважно неформальними засобами: через моральне схвалення або осудження, соціальний контроль за допомогою традицій і звичаїв, а також виховні практики, що забезпечують передачу культурних та етичних цінностей від покоління до покоління. Основна відмінність полягає у тому, що правові норми забезпечуються державним примусом і формальними процедурами, а соціальні норми впливають через внутрішню переконаність та реакцію громади.

Стосовно джерел виникнення відзначаємо, що виникнення правових норм охоплюють державне законодавство, яке включає Конституцію, закони, підзаконні акти, постанови та інші нормативно-правові документи, що встановлюються державними органами; судову практику, тобто рішення судів, які сприяють тлумаченню та уточненню правових норм; міжнародне право, зокрема договори, конвенції та інші міжнародні акти, інтегровані в національне законодавство; а також правові традиції, які є історично сформованими нормами та принципами, що передаються від покоління до покоління. Джерела виникнення соціальних норм базуються на культурних традиціях і звичаях – практиках, ритуалах і традиціях, що визначають поведінку в певних соціальних групах; моральних і етичних принципах, що являють собою загальноприйняті уявлення про справедливість, чесність та відповідальність; релігійних доктринах, які формують уявлення про правильне і неправильне; а також соціальних інститутах, таких як родина, освіта і засоби масової інформації, що сприяють формуванню спільних ціннісних орієнтирів та стандартів поведінки. Таким чином, правові норми виникають як результат формального регулювання державою та правових традицій, тоді як соціальні норми являють собою невід'ємну частину культурного, морального та релігійного спадку суспільства.

Висновки. На основі проведеного аналізу можна зробити наступні висновки. По-перше, поняття правосвідомості залишається предметом широких дискусій серед науковців, що свідчить про його багатомірність та складність. Різні підходи – від трактування правосвідомості як системи понять, уявлень, поглядів і почуттів (П. М. Рабінович) до акценту на її поведінкових компонентах (Г. П. Клімова) – підкреслюють, що справжній зміст правосвідомості проявляється через конкретну правову поведінку суб'єктів.

По-друге, соціальні та правові норми, хоча і мають спільну мету – регулювання суспільних відносин, – відрізняються за механізмами впливу, формами реалізації та джерелами виникнення. Правові норми формуються державою, кодифікуються в законодавчих актах і забезпечуються примусовими заходами, що гарантує їхню стабільність та універсальність. Соціальні ж норми виникають з культурних, моральних і релігійних традицій, реалізуються через неформальний суспільний контроль і є більш гнучкими у порівнянні з правовими нормами.

По-третє, інтеграція соціальних і правових норм створює умови для формування високої правової свідомості особистостей, що поєднує об'єктивність формального права з внутрішніми моральними орієнтирами суспільства. Гармонійне співіснування та взаємодоповнення цих норм є ключовими для забезпечення безконфліктної реалізації прав і обов'язків, розвитку правової культури та стабільного соціального порядку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барабаш О. Правосвідомість та її вплив на поведінку людини. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2018/may/12706/68-72.pdf>.
2. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посіб. Х.: Консул, 2005. 160 с.
3. Клімова Г. П. Правосвідомість: до питання теорії. *Актуальні питання інноваційного розвитку*. 2012. № 2. С. 35-41.
4. Кельман М. С. Загальна теорія держави і права: підручник / М. С. Кельман, О. Г. Мурашин. К.: Кондор, 2008. 477 с.
5. Гольцова О. Є. Соціальне регулювання та правове регулювання – співвідношення понять. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 2. С. 53-57.
6. Сердюк І. А. Норма права, правова норма і юридична норма: співвідношення понять. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2012. № 1. С. 129-135.
7. Луцький І. М. Втілення морально-етичних і релігійних норм у засадничих положеннях конституції України. URL: <https://visnyk.iful.edu.ua/wp-content/uploads/2019/02/6-4-12.pdf>.
8. Ковальова І. Завдання і зміст правового виховання молоді. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2012. № 3(13). С. 235-238.
9. Котюк В. О. Загальна теорія держави і права: навч. посібник. Київ: Атіка, 2005. 592 с.
10. Сидоренко О. М. Вплив релігійних норм на становлення правопорядку в Україні. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 49. С. 291-297. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2009_49_53.